

**Die kenmerke van die gelowige
en van die kerk by Calvin,
Institutio Christianae Religionis 1559,
IV.1.7 en IV.1.9**

A D Pont
Universiteit van Pretoria

Abstract

The marks of the faithful and of the church in Calvin's *Institutes*, IV.1.7-IV.1.9

Calvin's treatment of the marks of the church are very well known. Not so generally known is Calvin's treatment of the marks of the faithful. W H Neuser has pointed out that the *Institutes* IV.1.8 can be described as 'an unnoticed part'. Calvin's treatment of the marks of the faithful is discussed while taking Neuser's opinion in consideration. It is shown that although the marks of the faithful are not as important as the marks of the church, they should play a very definitive part when discussing the organisation and building up of the congregation.

1. INLEIDENDE OPMERKINGS

In hierdie artikel word aandag gegee aan 'n paar stellings van Johannes Calvin oor die kenmerke van die (ware) gelowige en van die (ware) kerk. Die stellings wat hy die eerste maal verwoord het in sy *Institutio Christianae Religionis* van 1536 (vgl

* Redc gehou by die opening van die Fakulteit aan die begin van die akademiese jaar 1992.

Simpson 1980:150; vgl ook CO 1:76) het in 'n hoë mate grondliggend gebly vir sy kerklike en teologiese arbeid in Genève vanaf 1536.

Hoewel dit so is dat Calvyn en sy teologie 'n bepalende faktor geword het in die kerkhervorming van die sestiende eeu en dat die Nederduitsch Hervormde Kerk met sy teologie, naas ander kerke, in die breë Calvinistiese, teologiese tradisie staan, is dit vandag opvallend hoe min Calvyn se teologie in die Calvinistiese tradisie funksioneer. Waarskynlik vanweë onkunde is daar ook soms 'n bepaalde weersin in kerklike kringe te bespeur téén Calvyn en sy teologie. Dit is nogal merkwaardig, omdat Calvyn geweldig baie te sê het vir vandag, want hy was in die sestiende eeu die één kerkhervormer wat die kerk inderdaad weer teruggelei het 'in de diepe bedding van de ware christelike traditie' (Oberman 1988:50).

Daarom, so meen ek, bly dit belangrik om voortdurend in ons kerklike en teologiese arbeid te bly luister na Johannes Calvyn. Sy teologie is in meer as een opsig van grondliggende waarde, omdat die gereformeerde kerke se belydenisskrifte, wat 'n sentrale rol speel in die opleiding van predikante, gebou is op die werk van dié Geneefse hervormer. Dit is dus sinvol om wéér te luister na Calvyn se beskrywing van die kenmerke van die (ware) gelowige in samehang met dié van die (ware) kerk. Hier sal dit opval dat Calvyn ten opsigte van hierdie twee sake 'n duidelik objektiewe maatstaf aanlê en dat die mens se visie van homself en sy ervarings en getuienisse hier geen rol speel nie.

As dan 'n bietjie meer presies na hierdie saak gekyk word, is dit opvallend dat die meeste navorsers en dogmatici nie aandag gee aan die kenmerke van die (ware) gelowige soos Calvyn dit hier uitspel nie. As oor die kerk gehandel word, dan word al die aandag toegespits op die kenmerke van die (ware) kerk. Baie opvallend is byvoorbeeld dat W Niesel (1957:183vv) in sy weergawe van Calvyn se ekklesiologie geen aandag gee aan die merktekens van die (ware) gelowiges nie, dít terwyl dit tog vanselfsprekend is dat die kerk niks anders is as die saamvoeging van die (ware) gelowiges nie. Die hele aangeleentheid van die merktekens van die gelowiges het onder my aandag gekom toe ek in 1988-1989 navorsing gedoen het oor wat Calvyn onder die begrip 'belydenis' verstaan het (Pont 1991:106-116). Kort daarna het W Neuser in 'n belangwekkende artikel die saak van die merktekens van die (ware) gelowige by Calvyn behandel.

2. CALVYN SE INLEIDENDE OPMERKINGS OOR DIE KENMERKE VAN DIE (WARE) GELOWIGE (INST IV.1.7)

As 'n mens gaan soek na die 'unnoticed part' van die *Institusie* van 1559 (Bk IV), soos Neuser dit noem, dan word dit gevind in die *Institusie* IV.1.8. Die opmerkings

word voorafgegaan deur 'n paragraaf wat handel oor die ware en sigbare kerk (IV.1.7) en word opgevolg deur die bekende paragraaf oor die kenmerke van die (ware) kerk (IV.1.9).

Om Calvyn se argument te volg, is dit nodig om eers op IV.1.7 te let, waar hy oor die ware en sigbare kerk skryf (my vertaling):

Uit die voorgaande, so dink ek, kan dit reeds duidelik wees hoe ons die sigbare kerk, wat binne ons kennisveld val, kan beoordeel. Want ons het reeds gesê dat die Heilige Skrif op twee maniere (*bifariam*) oor die kerk praat. Soms bedoel die Skrif met die begrip 'kerk' dit wat reeds in die teenwoordigheid van God is, waarin niemand anders opgeneem is nie (*recipiuntur*) as hulle wat, deur die genade van die aanneming, kinders van God en deur die heiligmaking van die Gees, ware lidmate (*vera membra*) van Christus is. Dan inderdaad bevat die kerk nie net die heiliges (= die gelowiges) wat nou in die wêreld woon nie, maar al die uitverkorenes van die begin van die wêreld af.

Die Skrif gebruik egter dikwels die begrip 'kerk' om die hele menigte van mense aan te dui wat versprei is oor die wêreld en wat bely dat hulle een God en Christus vereer (*colere*). Deur die doop is hulle ingelyf in die geloof in Hom, deur deelname aan die Nagmaal bewys hulle hulle eenheid in die ware leer en liefde; hulle het eenstemmigheid (*consensionem*) in die Woord van die Here en vir die prediking van die Woord word die diens onderhou wat deur Christus ingestel is.

In hierdie kerk is daar egter baie huigelaars vermeng (*plurimi hypocritae*) wat niks van Christus het nie, behalwe die naam en die uiterlike skyn...Hulle word vir 'n tyd lank verdra, enersyds omdat hulle nie deur 'n wettige oordeel skuldig bevind kon word nie, andersyds omdat 'n streng dissipline nie, soos dit hoort, gehandhaaf word nie.

Net soos ons daarom moet glo dat die eersgenoemde kerk, wat vir ons onsigbaar is, alleen vir God sigbaar is, so word ons beveel om met laasgenoemde, wat ten opsigte van die mens 'kerk' genoem word, gemeenskap te hou en dit te vereer.

Miskien is dit nodig om net 'n oomblik Calvyn se argument hier te onderbreek. Hier word dit duidelik dat Calvyn die stelling verdedig dat die ware kerk in die sigbare kerk op aarde raakgesien kán word. By Calvyn is die ware kerk en die sigbare nie twee teenoorgesteldes nie, maar is die ware kerk kenbaar en dáárom gee Calvyn ook 'n lysie van kenmerke van die ware gelowiges, dit omdat by Calvyn die ware kerk die somtotaal van die uitverkorenes is en dit beteken vir hom herkenbare men-

se wat hy aandui as die *sanctos qui in terra habitant*. Terloops, volgens Oberman se oordeel, moet hierdie *sanctos* nie 'heiliges' nie, maar eerder 'gelowiges' genoem word (vgl Oberman 1988:50). Interessant dus word die kerk hier nie aangedui as 'n verborge, moeilik vindbare liggaam nie, maar as 'n versameling van gelowige mense wat 'n bepaalde gedragskode nakom. Hulle is duidelik herkenbaar, omdat hulle

- * een God en Christus dien, vereer en glo;
- * deur die doop ingelyf is in die geloof in God;
- * deel het aan die Nagmaal wat sowel 'n belydende karakter as 'n dienede perspektief het;
- * eensgesind is in hulle verstaan van die Woord;
- * die dienswerk van die verkondiging van die Woord in stand hou.

Hier lê Calvyn die basis vir sy meer spesifieke aanduiding van die kenmerke van die ware gelowige wat hy in die volgende hoofstuk gee. Dit is, terloops, 'n belangwekkende beskrywing van die gedrag van die mense wat saamgevoeg is om kerk te wees. Neuser (s j:81) wys daarop dat as Calvyn hier die kenbare gedragskode van die ware gelowiges uitwys, hy nie daarmee wil sê dat die kwaliteit van die gelowiges of die kenmerke van die gelowiges dieselfde is as die kenmerke van die ware kerk nie, want saam met hierdie vyf kenmerke van die gelowiges se lewenstyl gee Calvyn, om dít in reliëf te plaas, ook 'n beskrywing van die hipokriete wat vanselfsprekend in die sigbare kerk is en sal wees. Juis in hierdie beskrywing van die aard van die gelowiges onder wie daar dus ook huigelaars is, dui Calvyn aan dat die ware kerk op aarde nie sonder meer kenbaar is net aan die kwaliteit van die gelowiges nie. Die sigbare kerk het juis, vanweë die kwaliteit van die gelowiges, nie net 'n positiewe aansyn nie.

3. DIE SPESIFIEKE KENMERKE VAN DIE (WARE) GELOWIGE (INST IV.1.8)

As daar gevra word na die spesifieke kenmerke van die (ware) gelowige, verbind Calvyn daardie kenmerke aan die kenmerke van die (ware) kerk. Daarom begin die agste paragraaf soos volg: 'Daarom het die Here deur sekere kenmerke [*certae notae*] en tekens [*symbola*] vir ons uitgewys wat ons in verband met die kerk moet weet' (my vertaling). Dit gaan inderdaad hier vir Calvyn primêr om die kerk, maar omdat die kerk vir hom in die eerste plek 'n versameling, 'n gemeenskap van bepaalde mense is, daarom handel hy eers oor die gelowiges. Omdat die kerk sigbaar word, of miskien nog sterker gestel, omdat die gemeente die kerk is en omdat die gemeente niks anders as die samevoeging van gelowige huisgesinne is nie, daarom begin Calvyn om oor die gelowiges te handel as hy oor die kerk praat.

Dit is egter van groot belang om daarop te let dat Calvyn baie versigtig is om nie die indruk te skep dat geloof dieselfde is as sien nie of dat die liggaam van Christus sonder meer met die sigbare kerk geïdentifiseer kan word nie (Neuser s j: 92). Daarom moet baie sorgvuldig na Calvyn se uiteensetting in *Institusie* IV.1.8 gekyk word. Daar kan ook gelet word op 'n sekere spanning in sy argument in dié sin dat hy enersyds volhou dat die uitverkiesing en die uitverkorenes alleen aan God bekend is en andersyds dat daar sekere kenmerke is waaraan die (ware) gelowige geken kan word. Neuser (s j:85) wys ook dat Calvyn op ander plekke (*Inst* III.21.7) verwys na tekens van die uitverkiesing soos die roeping en die regverdiging. In *Institusie* IV.2.4 sê Calvyn dat die hoor van die Woord van God die blywende merkteken (*nota perpetua*) is van diegene wat die Here as sy eie aangedui het. Verder stel Calvyn in sy uitleg van 2 Tessalonisense 2:13 dat as die mens iets oor sy verkiesing wil weet, dan moet hy in homself soek vir 'n sekere bevestiging dat God hom deur sy Gees gered het en dat Hy hom verlig deur die geloof in sy evangelie. Hoewel Calvyn dus bepaalde merktekens aandui waardeur die (ware) gelowige kenbaar is, bly hy versigtig om hier nie te reglynig of finaal te argumenteer nie, omdat uitverkiesing uiteindelik 'n saak van God is. Calvyn stel dan in die *Institusie* IV.1.8 (my vertaling):

Om te weet wie aan Hom behoort, is 'n voorreg wat alleen God toekom...Want selfs hulle wat gelyk het asof hulle volkome verdorwe is, is deur sy goedheid na die regte pad teruggedroef en hulle wat gelyk het asof hulle bo die ander staan, het dikwels in duie gestort. Daar is dus, volgens God se verborge predestinasie (*occultam Dei praedestinationem*), soos Augustinus sê, baie skape buite en baie wolwe binne... Want God ken hulle en het hulle gemerk wat nóg Hom nóg hulle self ken. En van diegene wat openlik sy teken dra, sien sy oë alléén die wat, sonder veinsery, heilig is en tot die einde toe sal volhard, wat die toppunt van die saligheid is (*quod demum est salutis caput*).

Aan die ander kant egter het God, omdat Hy voorsien het (*providet*) dat dit vir ons 'n sekere nut kan hê om te weet wie ons as sy kinders moet beskou, Hom in hierdie verband aan ons begrip aangepas. En aangesien die sekerheid van die geloof (*fidei certitudo*) daarvoor nie nodig was nie, het God 'n sekere oordeel van die liefde (*charitatis iudicium*) in die plek daarvan gestel sodat ons diegene as lidmate van die kerk sal herken wat

- * deur belydenis van geloof (*fidei confessione*),
- * deur die voorbeeld van hulle lewenswandel, en
- * deur die deelhê aan die sakramente

dieselfde God en Christus saam met ons bely.

Maar die liggaam van die kerk self het Hy, in die mate wat God weet dat dit vir ons saligheid nodiger is, met nog sekerder merktekens aanbeveel.

Calvyn praat hier baie duidelik van lewende mense wat in die ruimte van die sigbare kerk leef. Hoewel daar in die kerk huigelaars kán wees, verwys Calvyn na dieselfde mense wie se kenmerkende gelowige lewenstyl hy in IV.1.7 omskryf het.

As nou sorgvuldig op die kenmerke gelet word wat Calvyn hier noem, dan is dit duidelik dat die belangrikste kenmerk die geloof is. Dit gaan immers om diegene wat dieselfde God en Christus bely. God se uitverkiesing word sigbaar deur 'n bepaalde lewens- en gedragstyl van die uitverkorenes in die gemeente en daardie kenmerke word deur God self vasgestel. Hierin het die Here God Hom by die mens se begripsvermoë aangepas.

Nou is dit belangrik om vas te stel dat Calvyn sy opvatting oor die merktekens van die (ware) gelowige korreleer met die merktekens van die sigbare (ware) kerk en aansluit by die omskrewe gedragkode van die gelowiges wat hy in IV.1.7 uitgespel het. Daar gaan dit ook om geloof in die een God en Christus, die deelhê aan die sakramente en die eensgesindheid in die verstaan van die Woord van God binne die ruimte van die gemeente. Miskien ten oorfloed moet hier beklemtoon word dat geloof 'n genadegawe van God is en nooit verstaan word as 'n prestasie of 'n vermoë van die mens nie (vgl Graafland 1961:13 waar hy begin met Calvyn se beroemde definisie van geloof in III.1.7). Juis deur só die klem op die geloof te plaas, koppel Calvyn sy leer van die kenmerke van die gelowige aan die leer van die uitverkiesing. Dit is vir sy denke nogal vanselfsprekend.

In 'n uitstekende studie waarin hy veral aandag gee aan die plek van die leer van die uitverkiesing in die teologie van Calvyn, maak Oberman (1988:42) die volgende belangrike opmerking:

Wij wezen er reeds op, dat de predestinatieleer een heel bijzondere betekenis had gekregen in de derde fase van de reformatie, in de reformatie van de refugiés, toen na 1548 de stadsreformatie overweldigd en omgevormd werd tot vluchtelingen reformatie. Voor hen, die voortaan zonder blijvende stad en zonder vaste steen om het hoofd op te leggen, zonder geldig paspoort of verblijfsvergunning verder moesten trekken, werd de predestinatie tot persoonsbewijs. Door Calvijn

providentia specialissima genoemd, werd deze leer heel speciaal erva-
ren als het 'gaan aan Gods hand' in vertrouwen op 'zijn plan met de
geschiedenis' en beschermd onder 'zijn wijze leiding'. Deze kern-
woorden zijn de herkenningwoorden geworden, die behoren bij het
geloof en de ervaring in de diaspora, bij het leven in de diaspora, bij
het overleven temidden van een triomferende Contra-reformatie.

So gesien, is Calvyn met sy kenmerke van die (ware) gelowige besig om 'n vaste
troos te bied aan die gelowiges waar hy aandui wié lede van die sigbare, ware kerk
op aarde is en wat die breedte en diepte van die gelowige lewenstyl op aarde is
(Neuser s j:88). Hoewel God alleen die ware gelowiges ken, kan die mens deur die
judicium charitatis tog ook die gelowiges herken en so tuis wees in die gemeenskap
van die gelowiges. Neuser wys ook op 'n verdere uiteensetting in hierdie verband
wat hy gevind het by Calvyn se uitleg van Filippense 4:3. Daar het Calvyn gestel dat
die gelowiges almal as skape van die herder Christus moet herken wat hulle in ge-
hoorsaamheid aan Christus onderwerp en deel is en bly van sy kudde (vgl Neuser
s j:90).

Die plig van die gelowiges, so stel Calvyn dit hier, is om die gawes van die
Heilige Gees wat God aan sy uitverkorenes gee, so hoog te waardeer dat dit vir hul-
le as die merktekens van die verborge verkiesing duidelik word.

Die gawes wat God gee, so betoog Calvyn, word sigbaar in die lewe van die
(ware) gelowiges. Daarmee beklemtoon Calvyn dat die merktekens van die ware
gelowige objektiewe merktekens is wat die gevolg is van die genadegawes van God
en nie die resultaat is van menslike keuses en optrede nie. Dit is miskien juis in
hierdie dae, waar die kerk oorspoel word deur die subjektiewe Engels-Amerikaanse
teologie soos dit gestalte vind in die moderne samelewingsteorieë (Labuschagne
1987:332vv), belangrik om aan hierdie saak vas te hou. In hierdie verband is dit ter-
loops van betekenis om kennis te neem van Steenkamp se interessante studie oor
die begrip *progressio* by Calvyn (Steenkamp 1991:69-75).

So gesien, kan die *notae fidelium* as volg waardeer en verstaan word (Neuser s j:
91):

- * as 'n bewys van God se voorsienigheid;
- * as 'n bruikbare maatstaf wat Hy aan die gelowiges gee;
- * as 'n toegewing van God aan die mens se beperkte vermoëns;
- * as 'n teken van die werk van die Heilige Gees waarmee die gelowiges rekening
moet hou.

So kan lidmate van die (ware) sigbare kerk deur die *judicium charitatis* herken word
en is dit van waarde om sekerheid te verkry oor die kerk. Graafland (1989:59) wys

daarop dat Calvyn beklemtoon dat hierdie herkenning van die (ware) gelowiges nie van dieselfde gewig is as die korrekte evaluering van die ware kerk nie. Tereg wys hy daarop dat dit nie beslissend is vir die mens se saligheid of al die lidmate van die gemeente die uitverkorenes van God is nie. Dit is egter wêl van beslissende betekenis dat die gelowige weet of hy met die ware kerk te make het en daarom sluit Calvyn sy bespreking van die *notae fidelium* af met die stelling (IV.1.8), 'Maar God het sekerder merktekens gegee om juis só die kennis van sy ware liggaam aan ons bekend te maak, omdat Hy weet hoe belangrik dit vir ons saligheid is' (my vertaling).

Daaruit word dit duidelik dat die merktekens van die gelowige, dogmaties gesproke, nie op dieselfde vlak as die merktekens van die ware kerk lê nie.

4. DIE NEDERLANDSE GELOFSBELYDENIS (NGB)

Dit is nogal merkwaardig dat, van die Calvinistiese geloofsbelydenisse van die ses-tiende eeu, dit slegs die NGB is wat die *notae fidelium* omskrywe en dit nadat die merktekens van die (ware) kerk beskryf is (vgl NGB, art 29). In die NGB art 29 word dit soos volg gestel:

Vervolgens, aangaande die lidmate van die kerk: Ons kan hulle uitken aan die kenmerke van die Christene, naamlik:

- * hulle geloof dat hulle die enigste Verlosser, Jesus Christus, aange-neem het, en
- * dat hulle daarna die sonde ontvlug,
- * die geregtigheid najaag,
- * die ware God en hulle naaste liefhet,
- * nie na links of regs afwyk nie, en
- * hulle sondige natuur met sy werke kruisig!

Hiermee sê ons nie dat daar nie nog groot swakheid in hulle is nie. Intendeel, deur die Gees stry hulle juis al die dae van hulle lewe daarteen, terwyl hulle altyd weer hulle toevlug neem tot die bloed, die dood, die lyding en gehoorsaamheid van die Here Jesus Christus, in wie hulle, deur die geloof in Hom, vergewing van hulle sondes het.

Hier word dit duidelik dat by die NGB ander aksente as by Calvyn geld, ook omdat die kenmerke van die gelowiges ná dié van die kerk genoem word. Tog bly die klemtoon staan dat die gelowiges die kerk is en dat daarom 'n Christelike lewe 'n lewe in die geloof is (Koopmans 1939:189). Hier word die merktekens egter gesien as 'n omskrywing van die geloof, terwyl by Calvyn die merktekens niks meer is as die

uiterlike kenmerke van die geloof nie (Neuser s.j:93). So word dit duidelik dat die aksente in die na-Calvynse teologie ook verskuif het. In die *Institutio* is dit immers duidelik dat Calvyn éérs die merktekens van die (ware) gelowiges wil behandel, voordat die merktekens van die (ware) kerk aan die orde gestel word.

5. SAMEVATTENDE OPMERKINGS

Uit die voorgaande word dit duidelik dat as Calvyn oor die kerk begin praat in IV.1.7, dit gaan om die ware sigbare kerk op aarde. Dié kerk is vir Calvyn baie beslis nie 'n instituut of 'n organisasie nie, maar in die eerste plek gelowige mense. Dié gelowiges is nie binne of buite die kerk nie, maar hulle is die kerk. Dit is miskien die eerste, ietwat verrassende konklusie wat hier getrek kan word.

Die tweede saak wat na vore kom, is dat vir Calvyn die kerk op aarde in 'n kneggestalte aanwesig is en nie direk en sonder meer sigbaar is nie. In die behandeling van dié probleem dui Calvyn dan aan dat die (ware) gelowiges wat die kerk op aarde is, herkenbaar is aan 'n spesifieke lewenstyl. Dit is egter nie 'n onfeilbare maatstaf wat hy hier gee nie want hy waarsku onmiddellik dat daar in die kerk op aarde ook huigelaars is. Dit is dus duidelik dat die getal lidmate van die kerk op 'n bepaalde plek méér sal wees as die getal van die (ware) gelowiges. Dié (ware) gelowiges bepaal eintlik of daar 'n kerk is of kan wees.

Nou gaan Calvyn in IV.1.8 egter 'n stappie verder om die kenmerke van die (ware) gelowiges aan te dui. In die *corpus permixtum* wat die kerk is en altyd op aarde sal bly, is daar egter bepaalde duidelike merktekens waaraan die (ware) gelowiges uitgeken kan word. Die eerste en verreweg die belangrikste is die belydenis van geloof. Hierdie kenmerk is nie net van belang vir die herkenning van die medegelowige nie, maar is van wesenlike belang in die lewe van die gemeente waardeur die handhawing van die dissipline, die kategetiese en bowe-al die verkondiging van die Woord, die gemeente opgebou moet word (Pont 1991:106-116).

Die ander twee kenmerke wat Calvyn hier noem, naamlik die deelhê aan die sakramente en die voorbeeldige lewenswandel, hang só saam met die belydenis van geloof en is só daarvan afhanklik dat dit nie werklik nodig is om verdere aandag daaraan te gee nie.

Dat hierdie merktekens objektiewe merktekens is, word deur Calvyn onderstreep deurdat hy telkens die merktekens verbind aan die uitverkiesing. Sy argument is dat, hoewel die uitverkorenes slegs aan God bekend is, Hy ons tog tegeemoetkom sodat ons die (ware) gelowiges kan herken. Hierdie herkenning is egter nie absoluut noodsaaklik nie, want ons heil hang nie daarvan af nie. Maar vir die

welwese van die gemeente, vir die opbou van die kerk, is dit van groot belang dat ons in staat sal wees om die (ware) gelowiges te herken.

Immers, soos Graafland dit beklemtoon, is dit nie beslissend vir ons saligheid of die lidmate van die kerk almal uitverkore is nie of as sodanig herkenbaar is nie, maar dit is wel van beslissende betekenis of ons met die ware kerk te make het waarin God met sy Gees woon en werk (Graafland 1989:59).

As Calvyn se uiteensetting oor die ware sigbare kerk (IV.1.7), die merktekens van die (ware) gelowiges en die merktekens van die (ware) kerk so oorweeg word en gelet word op die wyse waarop Calvyn dit verbind met sy verstaan van God se bemoeienis met die mens op aarde, dan word dit weer duidelik waarom Calvyn en sy teologie nog steeds aktueel en waardevol is. Miskien moet ons, juis in hierdie tyd waar die oppervlakkigheid hoogty vier en die humanisme so 'n groot invloed op die mens se denke het, ons wéér verdiep in die werk van die man van Genève. Ek is daarvan oortuig dat, ondanks die feit dat Calvyn 'n man van die sestiende eeu is, is hy steeds een van die allerbeste gidse om die Woord van die lewende God te verstaan.

Literatuurverwysings

- Calvinus, J 1559. *Institutio Christianae Religionis* in Baum, G *et al* 1864, *Iohannis Calvinii Opera*, vol 3. Brunsvigae: Schwebschke et filium.
- Graafland, C 1961. *De zekerheid van het geloof*. Wageningen: H Veenman & Zonen N V.
- 1989. *Kinderen van een moeder: Calvijns visie op de kerk volgens zijn Institutie*. Kampen: Kok.
- Labuschagne, J P 1987. Die historiese konteks van moderne samelewingsteologieë. DD-proefskrif, Universiteit van Pretoria.
- Koopmans, J 1939. *De Nederlandsche Geloofsbelijdenis*. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland.
- Neuser, W H s j. Calvin's teaching on the notae fidelium: An unnoticed part of the Institutio IV.1.8, in Mc Kee, E A & Armstrong, B G (eds), *Probing the reformed tradition: Historical studies in honor of F A Dowey Jr*, 79-94. Louisville Kentucky: John Knox.
- Niesel, W 1957. *Die theologie Calvins*. München: Kaiser.
- Oberman, H A 1988. *De erfenis van Calvijn: Grootheid en grenzen*. Kampen: Kok.
- Pont, A D 1991. Confession in faith in Calvin's Geneva, in Van 't Spijker, W (Hrsg), *Calvin: Erbe und Auftrag. Festschrift für Wilhelm Heinrich Neuser zum 65. Geburtstag*, 106-116. Kampen: Kok.

- Simpson, H W 1980. *Institusie van die Christelike godsdienst deur Johannes Calvyn*. Potchefstroom: Calvyn Jubileum Boeke.
- Steenkamp, J J 1991. A review of the concept of progress in Calvin's Institutes, in Van 't Spijker, W (Hrsg), *Calvin: Erbe und Auftrag*, 69-75. Kampen: Kok.